

**“HUDUD UL-OLAM” ASARIDAGI ONOMASTIK BIRLIKLARNING
LINGVISTIK VA TARIXIY AHAMIYATI**

Ibodullayeva Shahnoza Rajobboyevna

Osiyo Xalqaro Universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada IX–X asrlar geografik-adabiy yodgorligi hisoblangan “Hudud ul-olam” asaridagi onomastik birliklarning lingvistik va tarixiy ahamiyati tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida asarda uchraydigan toponimlar, etnonimlar, gidronimlar va boshqa nom birliklari tahlil qilinib, ularning tilshunoslik hamda tarix fanlari uchun muhim manba ekanligi yoritiladi. Maqolada onomastik birliklarning semantik xususiyatlari, etimologik manbalari va qo‘llanish o‘rinlari o‘rganilib, ular orqali o‘rta asrlar davridagi siyosiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlar haqida qimmatli ma’lumotlar olish mumkinligi asoslab beriladi. Shuningdek, asarda qayd etilgan geografik nomlarning tarixiy taraqqiyoti, ayrim nomlarning zamonaviy shakllari bilan bog‘liqligi ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari “Hudud ul-olam” asari nafaqat geografik manba, balki turkiy va sharq xalqlarining tarixiy onomastikasini o‘rganishda muhim lingvistik yodgorlik ekanligini ko‘rsatadi. Asardagi onomastik birliklar tarixiy geografiya, etnolingvistika va manbashunoslik tadqiqotlari uchun muhim ilmiy manba sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Hudud ul-olam, onomastika, toponim, etnonim, gidronim, lingvistik tahlil, tarixiy manba.

“Hudud ul-olam” asari IX–X asrlarga oid muhim geografik va tarixiy manbalardan biri bo‘lib, unda o‘sha davr dunyo tasviri, davlatlar, xalqlar, shaharlar, daryolar va tog‘lar haqida qimmatli ma’lumotlar beriladi. Asarning ilmiy qiymati shundaki, u nafaqat geografik bilimlar manbai, balki tilshunoslik, tarix, etnologiya va onomastika fanlari uchun ham boy material hisoblanadi. Ayniqsa, asardagi onomastik birliklar — toponimlar, etnonimlar, gidronimlar va oronimlar — o‘sha davr til tizimi va tarixiy jarayonlarni o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Onomastik birliklar har qanday xalqning tarixiy xotirasini aks ettiruvchi lingvistik qatlam hisoblanadi. “Hudud ul-olam” asarida uchraydigan joy nomlari o‘rta asrlarda Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston, Xitoy va boshqa hududlar haqidagi tasavvurlarni ifodalaydi. Ushbu nomlar orqali qadimgi geografik bilimlar tizimi, savdo yo‘llari, madaniy aloqalar va siyosiy hududiy bo‘linishlar haqida xulosa chiqarish mumkin.

Lingvistik jihatdan onomastik birliklar tilning eng barqaror qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ular vaqt o‘tishi bilan nisbatan kam o‘zgaradi va ko‘pincha tarixiy shakllarini saqlab qoladi. “Hudud ul-olam” asaridagi toponimlar arab, fors va turkiy tillar ta’sirida shakllangan bo‘lib, bu o‘rta asrlar davridagi til



O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

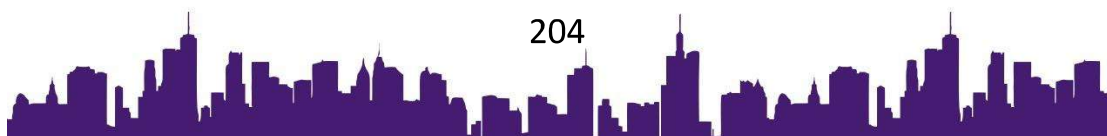
kontaktlarini ko'rsatadi. Masalan, ayrim geografik nomlar fors tilidan kirib kelgan bo'lsa, boshqalari qadimgi turkiy yoki mahalliy dialektlarga tegishlidir. Bu holat asarda ko'p qatlamli lingvistik tizim mavjudligini tasdiqlaydi. Asarda uchraydigan etnonimlar esa xalqlarning etnik tarkibi va joylashuvi haqida ma'lumot beradi. Etnonimlar orqali o'sha davrda qaysi xalqlar qaysi hududlarda yashagani, ularning o'zaro munosabatlari va migratsiya jarayonlari haqida ilmiy xulosalar chiqarish mumkin. Masalan, turkiy qabilalar, forsiy aholi va boshqa etnik guruhlarining nomlanishi tarixiy-etnografik tadqiqotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Gidronimlar, ya'ni daryo, ko'l va dengiz nomlari ham asarda keng uchraydi. Ular nafaqat geografik obyektlarni ifodalaydi, balki qadimgi suv yo'llari va savdo kommunikatsiyalarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Oronimlar, ya'ni tog' va tog' tizmalari nomlari esa hududning tabiiy geografik tuzilishini o'rganishga yordam beradi.

Tarixiy jihatdan "Hudud ul-olam" asaridagi onomastik birliklar o'sha davr siyosiy xaritasini tiklash imkonini beradi. Asarda keltirilgan shahar va viloyat nomlari orqali davlatlar chegaralari, markaziy va periferik hududlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash mumkin. Bu esa tarixiy geografiya fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Shuningdek, asardagi nomlar o'rta asrlar savdo yo'llari va iqtisodiy aloqalarni o'rganishda ham muhim rol o'ynaydi. Ipak yo'li bo'ylab joylashgan shaharlar nomlari orqali savdo markazlari va iqtisodiy tarmoqlarni aniqlash mumkin. Bu esa o'sha davr global aloqalar tizimini tushunishga yordam beradi. "Hudud ul-olam" asaridagi onomastik birliklarning yana bir muhim jihati ularning etimologik qiymatidir. Ko'plab nomlarning kelib chiqishi qadimgi tillarga borib taqaladi. Ularni tahlil qilish orqali turli tillar o'rtasidagi tarixiy aloqalarni aniqlash, leksik qatlamlarning shakllanish jarayonini o'rganish mumkin. Bu esa etimologiya va tarixiy tilshunoslik uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Shuni aytganda, "Hudud ul-olam" asaridagi onomastik birliklar nafaqat lingvistik, balki tarixiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ular orqali o'rta asrlar dunyoqarashi, geografik bilimlar darajasi, etnik tarkib va siyosiy tuzilma haqida keng ma'lumot olish mumkin. Shu sababli ushbu asar onomastika, tarixiy geografiya va tilshunoslik fanlarida muhim manba sifatida qadrlanadi.

"Hudud ul-olam" asari ko'plab sharqshunoslar, tarixchilar va tilshunoslar tomonidan o'rganilgan muhim manbalardan biridir. Asar IX–X asrlar Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarning geografik, etnik va madaniy holatini yoritishi bilan ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ayniqsa undagi onomastik birliklar (toponim, etnonim, gidronim va oronimlar) tadqiqotchilar e'tiborini tortgan.

V.V. Bartold – rus sharqshunosi bo'lib, u "Hudud ul-olam" asarini Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasini o'rganishda muhim manba sifatida tahlil qilgan. Bartold asardagi geografik nomlarni tarixiy voqealar bilan solishtirib, o'rta asrlar siyosiy xaritasini tiklashga harakat qilgan.



V.A. Livshits – epigraf va tilshunos olim sifatida asardagi ayrim toponimlarning etimologiyasini o'rgangan. U geografik nomlarning qadimgi eroniy va turkiy tillar bilan bog'liqligini ko'rsatib bergan.

A.Yu. Yakubovskiy – Markaziy Osiyo tarixini tadqiq qilgan olim bo'lib, u “Hudud ul-olam”dagi etnonimlarni tahlil qilib, turkiy qabilalarning joylashuvi haqida muhim xulosalar chiqargan.

B. G'afurov – tojik tarixchisi sifatida asardagi ma'lumotlarni qadimgi Tojikiston va Eron hududlari tarixi bilan bog'lab o'rgangan. U onomastik birliklar orqali xalqlarning etnik tarkibini tahlil qilgan. O'zbek olimlaridan S. Soliyev, M. Qodirov, A. Rasulov kabi tadqiqotchilar asarni O'zbekiston hududlari bilan bog'lab o'rganishgan. Ular toponimlar asosida qadimgi shaharlar, savdo yo'llari va madaniy markazlarni aniqlashga harakat qilishgan. Olimlar tomonidan quyidagi ilmiy ishlar amalga oshirilgan:

- asardagi geografik nomlar (toponimlar) tarixiy manbalar bilan solishtirilgan;
- etnonimlar orqali qadimgi xalqlar joylashuvi aniqlangan;
- gidronim va oronimlar asosida tabiiy geografiya tiklangan;
- nomlarning etimologiyasi (kelib chiqishi) tahlil qilingan;
- arab, fors va turkiy tillarning o'zaro ta'siri o'rganilgan;
- o'rta asrlar savdo yo'llari va shaharlar tizimi aniqlangan.

Tadqiqotlar natijasida “Hudud ul-olam” asari nafaqat geografik, balki lingvistik va tarixiy manba ekanligi isbotlangan. Onomastik birliklar orqali:

- Markaziy Osiyoning tarixiy xaritasi qayta tiklangan;
- qadimgi etnik jarayonlar aniqlangan;
- til qatlamlari (forsiy, turkiy, arabiy) o'rganilgan;
- tarixiy geografiya faniga yangi ma'lumotlar qo'shilgan.

Demak, “Hudud ul-olam” asari va undagi onomastik birliklar ko'plab olimlar tomonidan chuqur o'rganilgan. Ularning ishlari natijasida asar tarix, tilshunoslik va geografiya fanlari uchun muhim ilmiy manba sifatida e'tirof etilgan. Onomastik birliklar esa o'tmishdagi tarixiy jarayonlarni tiklashda asosiy lingvistik vosita bo'lib xizmat qilgan. “Hudud ul-olam” asari o'rta asrlar Markaziy Osiyo va unga qo'shni hududlarning geografik, etnik hamda madaniy holatini o'rganishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida asardagi onomastik birliklar — toponimlar, etnonimlar, gidronimlar va oronimlar lingvistik hamda tarixiy jihatdan chuqur tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, asardagi onomastik birliklar qadimgi davr til qatlamlarini, turli xalqlar o'rtasidagi lingvistik aloqalarni hamda arab, fors va turkiy tillarning o'zaro ta'sirini yaqqol namoyon etadi. Bu birliklar orqali nafaqat geografik obyektlar, balki tarixiy jarayonlar, etnik tarkib va siyosiy hududiy bo'linishlar haqida ham muhim ma'lumotlar olish mumkin. Xulosa qilib aytganda, “Hudud ul-olam” asaridagi onomastik birliklar nafaqat lingvistik, balki tarixiy jihatdan ham katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lib, ular o'tmish davrlarni o'rganishda



muhim manba sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. “Hudud ul-olam” (geografik asar). – Qo‘lyozma manbalar asosida nashr etilgan matnlar. – Toshkent: Fan, 1994.
2. Bartold V.V. Turkiston tarixi. – Toshkent: Fan, 1993.
3. Yakubovskiy A.Yu. O‘rta Osiyo tarixi. – Moskva: Nauka, 1950.
4. G‘afurov B. Tojiklar: qadimgi, o‘rta asrlar va zamonaviy tarix. – Dushanbe, 1972.
5. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva: Nauka, 1973.
6. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. – Moskva: Nauka, 1965.
7. Soliyev A.S. Toponimika va geografik nomlar. – Toshkent: Universitet, 2014.
8. Xodjiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston ENS, 2002.

